

XORXE LUIS BORXES IJODIDANING USLUBIY O'ZIGA XOSLIGI

Tolib Najmiddinov,

O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti va folklori instituti tadqiqotchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20249753>

Annotatsiya. Mazkur maqolada argentinalik yozuvchi Borxes asarlarining muhim xususiyatlari, ijodining jahon adabiyotshunosligida tutgan o'rni yoritilgan. Muallif Borxes asarlarining o'ziga xos xususiyatlari, ijodida uslubiy xilma-xillik, o'ziga xoslik, yangi adabiy janrlar hamda yo'nalishlarning paydo bo'lishiga zamin yaratgan asarlari haqida mulohaza yuritadi.

Kalit so'zlar: Jahon adabiyotshunosligi, asar, oqim, avangard, mifologiya, afsona, janr, badiiy tafakkur.

Abstract. This article examines the significant features of the works of the Argentine writer Jorge Luis Borges and highlights the place of his творчество in world literary studies. The author reflects on the distinctive characteristics of Borges's works, the stylistic diversity and originality of his creative activity, as well as the literary works that laid the foundation for the emergence of new literary genres and trends.

Keywords: world literary studies, literary work, movement, avant-garde, mythology, legend, genre, artistic thinking.

Аннотация. В данной статье рассматриваются важнейшие особенности произведений аргентинского писателя Хорхе Луис Борхес, а также освещается место его творчества в мировом литературоведении. Автор размышляет о своеобразии произведений Борхеса, стилевом многообразии и оригинальности его творчества, а также о произведениях, ставших основой для возникновения новых литературных жанров и направлений.

Ключевые слова: мировое литературоведение, произведение, течение, авангард, мифология, легенда, жанр, художественное мышление.

Kirish. Borxes ijodiy merosi va mavzular ko'lami, g'oyaviy-badiiy xuchusiyatlari, yaratgan xarakterlari rang-barangligi bilan ham bizni hayratlantiradi. "Asteriy uyi" hikoyasi, "Yaratuvchi", "Shekspir xotirasi", "Abadiyat tarixi" "Butun jahon tinchlik tarixi", "Qum kitob", "Tergov", "Munozara", "Alif", "Ibn Rushdni izlab", "O'z labirintida halok bo'lgan Ibn Hoqon al-Buxoriy" hikoyalari tasavvufiy mavzularda bitilgan bo'lib, juda ko'plab tarixiy shaxslar, tarixiy voqelar mavzusini qamrab olindi hamda o'quvchiga chin ma'noda hayot sabog'i-yu ilm-ma'rifat beradi. Borxes ijodi ilm ma'rifat manbaigina bo'lib qolmay, ajoyib, sirli voqealarga, betakror, individual xarakterga, dramatik to'qnashuvlarga, ruhiy kolliziyalarga boyligi bilan ham alohida ajralib turadi. U murakkab falsafiy diniy-mistik, spiritualistik (ruhning materiyadan tashqari va undan mustaqil holda mavjud bo'lishi) ta'limotlarni yengil esse yoki hikoya tarzda ifoda etishga va ularni real voqelik bilan bog'liq holda tasvirlashga intiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada adabiyotshunoslikda qo'llaniladigan bir qancha metodlardan foydalanilgan. Jumladan, adabiyotshunoslikda faol qo'llanib kelinayotgan tarixiy-madaniy, tarixiy-qiyosiy, qiyosiy-tipologik va analitik metodlar asosida ijodkor

shaxsiyatining jahon adabiyotshunosligidagi o'рни, uning dunyo adabiyotshunosligiga qo'shgan xissasi ijodining o'ziga xos xususiyatlari, asarlarining tahliliy qiyosi orqali ko'rsatilgan. Shuningdek, Lotin Amerikasi adabiyoti va Borxes ijodi tarixiy-madaniy metod orqali solishtiriladi hamda tahlillar asnosida ijodkor shaxsiyati gavdalantiriladi.

Natijalar. Borxes asarlarining, ijodining tom ma'nodagi Bosh qahramoni kitob va kitoblar edi. Yoshligidan yozuvchi va faylasuflarning asarlari to'plangan kattagina kutubxonada voyaga yetgan Borxes uchun kitobdan azizroq narsa yo'q edi. "Agar kitoblar yo'qolsa, u bilan birga tarix va insoniyat ham yo'qoladi" deb kitobga katta hurmat izhor qiladi. Buyuk Xitoy imperatori Shi Xuandi Xitoy tarixini o'zidan boshlanishini istagan va uch ming yil davomida yaratilgan barcha narsalarni jumladan kitoblarni yo'q qilishga buyruq berganini Borxes shunday izohlaydi: "Shi Xuandi yoqqan kitoblarning achchiq hidi hamon dimog'imdan ketmaydi" [1.288]. Borxes qaysi shahar yoki mamlakatga borsa avvalo uning ishi kitob, kitob do'koni va kutubxona bo'lar edi. "Men jannatni kutubxonaga o'xshataman" [1.217] deyishida hayotiy mantiq bor. Uning kitobga bo'lgan muhabbati iqtibos san'atini mukammal egallashga va kitoblardan iqtiboslar keltirishga, kitobiy taqrizlar orqali ijodning yangi jabhalarini yaratishga, o'zga mavzu matnlariga variatsiyalar yozishga, takrorlanmas esselar yaratishga yordam berdi va bu uni adabiyotning eng baquvvat ustunlaridan biriga aylanishi uchun katta hayotiy va xayoliy tarbiya berdi:

"Inson qo'lidagi turli-tuman qurol-yaroq, asbob-uskunalar orasida eng g'aroyibi, shubhasiz, kitob sanaladi. Qolganlarini uning jismoniy davomi, deyish mumkin. Mikroskop va teleskop — ko'zning davomi, telefon — ovozning, omoch va qilich — qo'lning. Biroq kitob — butunlay boshqa narsa, kitoblar — xotiralar va tasavvurlarning davomidir. Shouning "Sezar va Kleopatra"sida Aleksandriya kutubxonasi haqida so'z boradi va uni insoniyat xotirasi jamlangan koshona, deyishadi. Darhaqiqat, kitob odamzotning xotira xazinasidir" [6]

"Borxes XX asrning estetik qismatini timsollashtiruvchi butun, dunyo adabiyoti qonunchiligini yashab qolishini ta'minlovchi yagona yozuvchi" [5.189] degan edi adabiyot tarixchisi va tanqidchisi Horald Blum. Haqiqatdan ham Borxes estetika yo'nalishi rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Uning ijodi va hayoti davomida har bir narsadan, hatto kitob va kitob muallifidan ham badiiy estetika izlashi, uning ijodi estetika bilan uyg'unlashib ketishiga erishishi, har bir narsadan estetik zavq olishi va har bir xodisaga estetik ko'rinish berishi Borxesning estetika timsoli bo'lishiga olib keldi. Bu esa Borxesni mashhur qilib yubordi.

"U o'ta murakkab falsafiy, diniy-mistik ta'limotlarni yengil esse yoki hikoya tarzida bayon etishga va ularni real voqelik bilan bog'liq holda tasvirlashga intiladi. Natijada bular Borxes ijodining barcha jabhasida rang-baranglik, takrorlanmas, kutilmagan voqelik,

g'ayritabiiy fikrlar, g'ayritabiiy izohlar kelib chiqadi. Umuman Borxes qo'liga tushgan har qanday kitobdan ana shunday yangilik topa olardi" [5.176] deydi Xorl Blum.

Borxes asarlarini o'qish oson ish emas, ular xususida yozish esa undan ham qiyinroq, u kimlar haqida yozmadi deysiz. U eng ko'p murojat qilgan mavzu – kitob, uning ijodi bosh qahramonidir. Bu haqida uning o'zi "Bobil kutubxonasi" asarida shunday yozadi: "Men jannatni kutubxonaga o'xshataman. O'lganda kimningdir mehribon qo'llari kutubxona panjaralaridan meni pastga otsin, cheksiz koinot-menga qabrison. Shamol esa mayin par bo'lsin. Uning uchun nafaqat odam, hatto xudo ham o'qilishi, anglanishi zarur bo'lgan kitobdir. Borliqni u "Bobil kutubxonasi" deb ataydi" [2.6].

"Injil"da yozilishicha odam Xudo dargohiga yetish uchun minora qurishga ahd qilibdi. Odamning bu shakkokligi Xudoga yoqmabdi va u kishilarning tilini bir-birini tushunmaydigan darajada chalkashtirib yuboribdi. Natijda Bobil minorasi bitmay qolibdi. Qadimgi odamlar nihoyasiga yetkazolmagan minorani Borxes kitoblar bilan qurmoqchi bo'ladi. Shuning uchun ham tinimsiz o'qib, o'rganadi, izlanishda bo'ladi va yozadi.

Adibning yozishicha, koinot olti burchakli ulkan kutubxonadir (koinot kutubxonasi) odamlar esa undagi kitobxonlardir. Mazkur kutubxonada borliqning, mavjudlikning g'aroyibotlari, sir-asrorlari, idrok etilmagan hikmatlari bitilgan kitob – Alpkitob mavjud. Kitobxonlardan biri uni o'qib, xudosifat bo'lgan va odam kitobga aytlangan. Qolganlar ham shunday xislatga erishish va borliq sirlaridan voqif bo'lish uchun Alpkitobni topishga bel bog'lagan, ammo ularning barcha harakatlari zoye ketgan. Ularga kimdir A ga yetish uchun B ni, B ga yetish uchun V ni topish zarur deb maslahat beradi. Bu aslida Borxesning o'z izlanishlaridan chiqargan xulosasi edi. Bu haqida shunday deb yozadi. *"Men umrimni ana shunday izlanishlarda o'tkazdim. Menga koinot kutubxonasining allaqaysi tokchasida borliq, sir-asrori bitilgan Alpkitob bordek tuyuladi. Agar bu kitobni men topa olmasam hech bo'lmaganida ming yilda topa olmasam kimgadir uni topib o'qish nasib etsin. Odamzod ertami, kechmi, yer yuzasidan qirilib ketishi mumkin ekan. Sirli va qimmatbaho asarlarga to'la koinot – kutubxonasi va Alpkitob saqlanib qolsin deb Xudoga yolvordim"* [3.7]. Borxes nazarida nafaqat Alpkitob balki undagi har bir harf, chiziq va belgilar ham siru-sinoatga to'la, chunki butunning hislatlari qismida ham mavjud bo'lishi zarur. Ammo butunning xususiyatlarini hamma ham idrok eta olmaydi. Chunki oddiy aql – oddiy harf, chiziq va belgilarnigina anglashi mumkin holos.

Alpkitob sirlarini to'liq anglash uchun esa Alpodam kerak. Borxes xudodan, kimdir ming yilda Alpkitobni topib o'qisin deb so'raganida Alpodamning kelishi muqarrar eknini nazarda tutgan. Borxes tilga olgan "Alpodam", "Alpkitob", "Koinot kutubxonasi", "Bobil kutubxonasi" iboralari majoziy ma'no-mazmun kasb etsada yozuvchi ularni real haqiqat sifatida qabul qiladi.

Borxesning “Ezid Bitiklari” hikoyasi ham kitobxonlar oʻrtasida anchadan buyon bahs-munozara kelmoqda. Asarda tutqunlikdan najot izlashi haqida fikr yuritiladi. Umr boʻyi tutqinlikdan xalos boʻlishga intiladi. Hatto baʼzan oʻlimni ham haqiqiy najot sifatidan qarshi oladi.

Asarda tasvirlangan Mahbus – qahramon devordagi allaqanday chiziqlardan, aniqrogʻi qafasdagi yaguar terisidagi ola-bula chiziqlardan najot qidiradi. Nagohon uning xayoliga yaguar xudoning ilk timsoli, teridagi ola-bula izlar esa uning boyliklari degan fikr keladi. Afsuski, inson zoti ushbu bitiklarni oʻqiy olmaydi. Shuning uchun “dunyo”, “jamiyat”, “koinot” degan takabburona iboralar – Ezid bitigining zaif aks sadosi holos. “Xudo borliqni oʻzida toʻliq jo etgan birgina soʻz bilan olamni yaratgan, shuning uchun uning birorta soʻzi olamning oʻzidan kam emas”. Biror soʻz bilan olamni yaratgan xudo boshqa bir soʻz bilan uni yoʻq qilishi mumkin. Ammo inson zoti olamda qanday oʻrin tutadi, degan savolga yozuvchi javob bermaydi. U oʻquvchining gʻayriodatiy fikrlarga roʻpara qilib, bu kabi savollarga javob izlashga uning oʻzini majbur etadi.

Borxesning eng yaqin hamkorlaridan, hammualiflaridan biri boʻlgan doʻsti Syuzen Sontang uning kitob va kitoblar olamiga munosabati haqida shunday deb xotirlaydi: “Agar kitob yoʻqolsa tarix va u bilan insoniyat yoʻqoladi. Siz haqsiz. Kitoblar faqat bizning xotira va tushlarimizning oʻtkinchi hisoboti emas. Ular bizni chegaradan chiqishimizga yordam beruvchi timsollarni inʼom etadi. Kimdir kitob oʻqishni bekorchilik, haqiqiy hayotdan xayolot olamiga qochish deb hisoblaydi, ammo kitobning qadri, unga talabning tushib ketganligi juda ham ogʻir. Kitobning vazifasi va bir-biridan ajratuvchi, uni oʻqishning asl maqsadini chilparchin etuvchi yangi gʻoya kundan-kunga keng tarqalmoqda. Ular bugun oʻrinda yotib yoki kutubxonaning bir burchagiga tiqilib olib, chiroq nurlari ostida kitob varaqlashni xohlashmayapti. Yaqinda biz maxsus ekranda xohlagan kerakli matnni chiqarishimiz, uni oʻzgartirishimiz, uning oldiga savollar qoʻyishimiz, umuman unda ishtirok etishimiz mumkinligi haqida gapirishyapti. Kitoblar koʻzgudagi matnlar va ularda ishtirok etish koʻrinishiga kelib ulardan maʼlumot olish, joʻngina foydalanilsa qoʻlda terilgan soʻzlar reklama hokimlik qilayotgan oddiy bir reallik koʻrinishiga kelib qoladi. Nurli kelajak bizga shunga oʻxshash narsalarni tayyorlab, huddi xavas qilgulik demokratiyani bashorat qiladi. Lekin, albatta, siz va men kitobning oxiri va oʻz fikr xayollariga choʻmilishdan toʻxtash, ozmi-koʻpmi nimani bildirishini yaxshi tushunamiz [5.176].

Borxesning kitob sevishi, kuchli kitobxon boʻlishiga – ijodining asosini har xil falsafiy talqinlar, cheksiz koinot sirlarini bilishga, dunyo mohiyatini anglashga, inson va uning “Men”iniidrok qilishga olamning asl mohiyatini izlashga boʻlgan intilish sabab boʻlgan. Borxes uslubidagi metafora ramz, xayolot, kuchli idrok – ana shu uchta uslubiy shartlilikka boʻysunadi, fusunkor realizmda va umuman, badiiy tilda “A” tasvirlanadi,

biroq gap “B” yoki “V”, “G” to‘g‘risida, tag ma’no haqida ketadi. Metafora “A”ga o‘zini ramzlashtirgan “B” yoki “G”lardir. Insoniyat ilk tafakkur jarayonida shu tilda gaplashgan; u o‘sha ibtidoiy aql bilan yashinni xudoning naysasi deb qabul qilgan va o‘sha ibtidoiy metaforasi bilan insoniyat poetik tafakkurining yuksak cho‘qqisiga chiqqan. Miflar shu tilda yaratilgan. Sivilizatsiya tilni qashshoqlashtirib qo‘ydi. XX asr qoloq va hali ibtidoiylikni, atrofga ibtidoiy poetik mushohadasini yo‘qotmagan Lotin Amrikasi yozuvchilari shu til bilan XX asr hayotini tasvirlab berdi. Shubhasiz, bunga o‘zigacha bo‘lgan adabiy merosni qayta o‘rganish orqali erishildi. Bu jarayonda Borxesning xizmati beqiyosdir. Ko‘pgina ijodkorlar uchun adabiy, estetik jihatdan yangi shaklga solingan ensiklopediyaning eng yaxshi va muhim manbasi bu – Borxes asarlari, ensiklopedik usulning yorqin namunasi uchun uning “Xayoliy maxluqotlar kitobi” asaridir.

Mario Vargas Borxes ensiklopediyasiga so‘zboshida yozadi: “Bu kitob Borxesning didiga to‘liq mos keladi”, chunki bu (ensiklopediya) janri juda qadimiy bo‘lsa-da, bugungi kunda bizga amalda uning o‘z ixtirosidek tuyuladi” [4.270].

Ensiklopedik tasvir Borxes uchun asosiy usullardan biridir. Ushbu uslubga ko‘ra, nafaqat bo‘lgan narsalarni, balki bo‘ladigan yoki bo‘lishi mumkin bo‘lgan hamma narsani ham o‘z ichiga oladi deb taxmin qilinadi.

Bunday holda, xotira kuchining o‘ziga xos shakli ham yaratiladi, u aniq belgilangan ma’no (ma’lumot) yoki ma’nolar maydoni sifatida emas, birinchi navbatda yangi ma’nolar bildiruvchisi sifatida namoyon bo‘ladi.

“Xotira kuchi” uslubini yaratishning bunday usulini ensiklopedik xotira deb atash mumkin. Biroq Borxes o‘z hikoyalarida nafaqat “Xotira kuchi” tushunchasini ishlab chiqdi, balki o‘zi ham barcha turdagi antologiya va ensiklopediyalarni yaratdi.

Bunday ensiklopedik asarga misol sifatida “Xayoliy maxluqlar kitobi” - Borxes tomonidan tuzilgan fantastik hayvonlarning mashhur to‘plamini ko‘rsatish mumkin

Aslini olganda, bu ensiklopedik maqolalar to‘plami bo‘lib, ularning har birida (masalan, Bahamut, Basilisk, Nagas va boshqalar) mavjudotning qisqacha tavsifi va u bilan bog‘liq afsonalar, hikoyalar, shuningdek, asosiy manbalar hamda o‘sha manbalardan iqtiboslar keltirilgan.

Shu bilan birga, muallif muqaddimada ta’kidlaganidek, uning “Kitobini” ham, har qanday paradigmatic (grekcha — “namuna, andoza”) — ilmiy yutuqlar majmui) tarzda tashkil etilgan matn kabi yoki ixtiyoriy tartibda o‘qish mumkin. Bu talab “Kitob”ning so‘zboshida inson tasavvurining cheksizligi g‘oyasi bilan aniq bog‘langan: “Bizda ajdaho haqida tayyor tushuncha yo‘qligi kabi, Koinot haqida bizda ham tayyor tushuncha yo‘q”. Biroq, bu tasvirda inson tasavvuriga xos narsa bor va shuning uchun ajdaho turli vaqtlarda, turli kengliklarda, turlicha tasvirlarda uchraydi. Shu sababli ham bu turdagi kitob to‘liq bo‘lmazligi lozimdek.

Borxes Bestiariysi bu – afsonalar, asotirlar, tarix yoki sof xayolot dunyosi. Boshqacha qilib aytganda, bu xronologik shaklga ega bo‘lmagan, cheksiz o‘zgaruvchanligi va eng muhimi, yaxlitligi bilan tushunilgan "boshqa" (tafakkur, madaniyat turi, vaqt) ning ideal manbasidir. Aynan bu asari jahon adabiyotshunosligida "sehrli realizm" oqimining barcha elementlarini o‘zida mujassamlashtirgan asar ham hisoblanadi.

Borxes "sehrli realizm" uslubini ommalashtirgan, uning qonuniyatlari va elementlarini asarlari bilan qo‘rsata olgan ijodkor ham.

"Sehrli realizm" nima? U adabiy yo‘nalishmi yoki uslubmi, degan tabiiy savol tug‘iladi. XX asr turli adabiy oqimlar, ijodiy uslublar, tasvir usullari, badiiy idrok tarzining behad xilma-xilligi, san’atning turli shakllari o‘rtasidagi aloqadorlik va bir-biriga ta’sirning kuchliligi bilan jahon adabiyoti va san’ati tarixida alohida bir bosqich bo‘ldi. Sehrli realizm ham yakkam-dukkam unsur holatidan yaxlit bir sistema sifatida shakllangan voqelik o‘laroq aynan shu shiddatli asrning mahsulidir. Jahon adabiyotshunosligida sehrli realizm sehr-jodu unsurlarini real hayot manzaralari bilan qorishiq tasvirlashdan iborat ijodiy metod sifatida etirof etilgan.

Xulasa. Umuman olganda, intellektual yo‘nalishning mo‘jizaviy jonli tuyg‘usi bilan paradoksal birlashishi Lotin Amerikasi adabiyotida ushbu an’ananing eng yorqin vakillaridan biriga aylangan Borxes "sehrli realizmi"ning o‘ziga xosligini ko‘rsatadi.

Va shu bilan birga, Borxesning sehrli realizmi boshlanishi va oxiri bo‘lmagan dunyo kutubxonasiga o‘xshaydi, bu yerda intertekstual yo‘nalishlar va sodir bo‘layotgan voqealarning haqiqiyligi bir-biriga bog‘langan.

Borxessiz "sehrli realizm" taraqqiy etishini tasavvur qilib bo‘lmaydi. Uning Lotin Amerikasi adabiyotiga qo‘shgan hissasini esa hech qanday mezon va o‘lchovlar bilan o‘lchay olmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Борхес Х. Л. Письмена Бога / Составление, вступ. статья и прим. И. М. Петровского. — М.: Республика, 1992.
2. Борхес Х.Л. Вавилонская библиотека и другие рассказы (сборник). Азбука-классика. 1997 г.
3. Борхес Х.Л. Алеф. — М.: Издательство: АСТ, 2014 г.
4. Fishburn E., Hughes P. A Dictionary of Borges. L.: Gerald Duckworth & Co. Ltd., 1990.
5. Иностранная литература // М.: 1999 г. № 9.
6. <https://oqdaryoovozi.uz/mu/548-ch.html? utl t=fb>